

*Шаповал В. Д.,**кандидат юридичних наук, доцент,**завідувач кафедри теорії, історії, держави та права факультету права, гуманітарних та соціальних наук
Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського*

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ГРОМАДЯН НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті проаналізовано недоліки законодавчого закріплення механізму реалізації конституційного права громадян на професійну правничу допомогу в Україні.

Ключові слова: Конституція України, право громадян на професійну правничу допомогу, кримінальний процес, господарський та цивільний процес.

Тема прав людини, законодавчого закріплення механізму її реалізації, а також судового захисту посідає провідне місце в сучасному суспільстві. Варто зазначити, що дослідженням проблеми забезпечення та захисту прав людини і громадянина займалися такі правники, як М. Гурвич, який створив вчення про право на позов та його передумови, С. Ківалов, В. Маляренко, Г. Макаренко, М. Аракелян, Ю. Шульженко та інші, що свідчить про її актуальність. І кожен вчений обговорював тему правового захисту громадян в різних галузях права.

Розглядаючи механізм реалізації конституційного права громадян на професійну правничу допомогу, варто зазначити, що завданням кримінального провадження, зокрема, є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожен, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура (ст. 2 КПК) [1].

Завданнями ж цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ із метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ст. 1 ЦПК) [2].

Право на звернення до господарського суду мають підприємства, установи, організації, інші юридичні особи (зокрема іноземні), громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності (далі – підприємства та організації), мають право звертатися до господарського суду згідно зі встановленою підвідомчістю господарських справ за захистом своїх порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів, а також для вжиття передбачених цим Кодексом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням.

У випадках, передбачених законодавчими актами України, до господарського суду мають право також звертатися державні та інші органи, фізичні особи, що не є суб'єктами підприємницької діяльності (ст. 1 ГПК) [3].

Таким чином, із характеру норм кримінально-процесуального та цивільно-процесуального законодавства випливає, що

на органи слідства, прокуратури та суду покладено функцію захисту від необґрунтованого обвинувачення, а також представництва інтересів держави. Що ж стосується судочинства в господарських спорах, то прокурор, який звертається до господарського суду в інтересах держави, в позовній заяві самостійно визначає, в чому полягає порушення інтересів держави, та обґрунтовує необхідність їх захисту, а також вказує орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах.

Що ж стосується функції обвинувачення, то, на жаль, на практиці це не працює, а здебільшого ці органи виконують функцію обвинувачення [1].

Обвинувачення та захист – поняття співвідносні, взаємозумовлені. Якщо у справі бере участь досвідчений юрист (слідчий, прокурор), то і протистояти має захисник, який також має високі (і навіть більші) професійні якості, адже захисникові протистоїть могутній державний слідчий апарат. Право обвинуваченого на захист – це, перш за все, сукупність процесуальних прав на здійснення захисту. Це право стосується усіх стадій кримінального процесу. На будь-якому етапі процесу підозрюваний, обвинувачений, підсудний.

Автори коментаря вказують на те, що Конституція України гарантує підозрюваному, обвинуваченому та підсудному право на захист, зважаючи на принцип презумпції невинуватості, що особа вважається не винуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вина не буде доведена в законному порядку і встановлено це обвинувальним вироком суду (ч. 1, ст. 62 Конституції України) [4].

Щодо реалізації у КПК конституційно закріпленого права особи на правову допомогу слід зазначити таке. На відміну від ст. 21 КПК (в редакції 1960 р.), ст. 20 КПК 2012 р. має більш широкий зміст і передбачає гарантії забезпечення права на захист не лише шляхом роз'яснення права на кваліфіковану юридичну допомогу, але й призначення захисника за рахунок держави (здійснення захисту за призначенням). При цьому новий процесуальний закон не лише використовує термін «кваліфікована юридична допомога», а й встановлює певні вимоги: захисником може бути тільки адвокат, відомості про якого внесено до Єдиного реєстру адвокатів України та який має право на зайняття адвокатської діяльності, її не припинено і не призупинено [1].

У рішенні Європейського Суду з прав людини у п. 85 у справі «Яременко проти України» зазначає, що хоча право кожної особи, обвинуваченої у вчиненні кримінального правопорушення, на ефективний захист адвоката, офіційно призначеного в разі такої необхідності, не є абсолютним, воно становить одну із головних засад справедливого судового розгляду [5]. Спосіб застосування п. 1 і п. 3 ст. 6 Конвенції на етапі розслідування залежить від особливостей відповідного провадження та фактів конкретної справи [4].

Так, у ст. 52 КПК наведено вичерпний перелік випадків, коли участь захисника є обов'язковою, а у ст. 49 – коли слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд зобов'язані забезпечити участь захисника. Результати порівняльного аналізу цих норм і ст. ст. 45, 47 КПК (в редакції 1960 р.) [6] свідчать, що новий процесуальний закон спрямований на більш ефективну реалізацію конституційних положень, міжнародних стандартів, пов'язаних із захистом прав і законних інтересів осіб, залучених до кримінального судочинства. Зокрема, у КПК міститься розширений перелік таких випадків та передбачено обов'язкову участь захисника у кримінальному провадженні щодо реабілітації померлої особи і залучення захисника у разі, якщо слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд вирішить, що обставини кримінального провадження вимагають участі захисника, а підозрюваний чи обвинувачений не залучив його. Крім того, закріплено порядок залучення захисника [1].

Новий КПК, закріпив і певні нові положення, щодо захисту особи, що є досить позитивним елементом. Так, ст. 20 КПК, зокрема, ч. 1 зазначає, що підозрюваний, обвинувачений, виправданний, засуджений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права.

Ч. 2 КПК зазначає, що слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язаний роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфікаційну правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника. Участь у кримінальному провадженні захисника підозрюваного, обвинуваченого, представника, потерпілого не звужує процесуальних прав підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого.

Загальне визначення поняття «захист» В.О. Попелюшко формулює так: це система передбачених і не заборонених законом дій суб'єктів захисту та відносин, що виникають при цьому, спрямованих на повне чи часткове спростування фактичного та юридичного боку підозри у вчиненні злочину або обвинувачення у його вчиненні злочину або обвинувачення у його вчиненні, з'ясування обставин, які спростовують підозру або обвинувачення, виключають кримінальну відповідальність та покарання, забезпечують права, свободи та законні інтереси підзахисних [7, с. 7–10].

З цією точкою зору, не можна не погодитися в тому, що це система законних заходів, які використовує захисник у процесі захисту свого клієнта.

На думку О.Р. Михайленка, право обвинуваченого на захист охоплює весь комплекс, усю систему його прав, спрямованих на реалізацію законних інтересів ним особисто та за допомогою захисника [8, с. 290].

Це визначення, на нашу думку, є не зовсім повним, але позитивним аспектом є те, що обвинувачений може у передбачуваних законом випадках самостійно захищати свої законні інтереси – без залучення захисника. З цього можна дійти висновку, що обвинувачений має право вибору, а це є позитивним моментом у демократичному суспільстві.

Інший науковець Ю.Ф. Лубшев вважає, що право на захист – це сукупність процесуальних прав, спрямованих на забезпечення обвинуваченому охорони його законних інтересів, задля унеможливлення безпідставного притягнення до юридичної відповідальності, спростування пред'явлення йому обвинувачення, встановлення його невинуватості або меншої вини.

На нашу думку, у вищезгаданому визначенні науковець вірно зазначив, що право на правову допомогу є процесуальним, тобто його реалізація може здійснюватися лише в процесуальному порядку [9, с. 670].

У свою чергу, Ю.І. Стецовський визначає право на захист як виражену в законі: зможу обвинуваченого самостійно брати участь у процесі, здійснювати певні дії на свій захист і вимагати відповідної поведінки правозобов'язуючих суб'єктів; свободу поведінки обвинуваченого в межах, окреслених законом; зможу у певних випадках захищати свої права за допомогою захисника, а також законного представника, громадського захисника [10, с. 15].

На думку українських вчених М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, В.П. Шибіка, сутність права на захист полягає в тому, що закон: наділяє учасників процесу такою сукупністю процесуальних прав, використання яких дає їм змогу особисто захищатися від підозри чи обвинувачення у вчиненні злочину, обстоювати свої законні інтереси (особистий захист); надає згаданим особам право скористатися допомогою захисника, а в окремих випадках визнає обов'язковим призначення захисника коштом держави (професійних захисник); покладає на особу, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора, суддю і суд обов'язок до першого допиту підозрюваного, обвинуваченого, підсудного роз'яснити їм право мати захисника та інші права, а також дасть їм змогу захищатися встановленими законом засобами від підозри чи обвинувачення та забезпечити охорону їх особистих і майнових прав (посадовий або офіційний захисник) [11, с. 14].

Отже, варто зазначити, що законодавство України встановило для громадян гарантію, яка полягає у реалізації свого конституційного права на правову допомогу у захисті особи від обвинувачення. Ця гарантія в Законі дублює норму Конституції України, а саме презумпцію невинуватості.

Правове підґрунтя представництва у цивільному процесі сягає часів стародавнього Риму та римського права. Так, із роками розвиток суспільства потребує виникнення нових правових норм та способів їх реалізації. У зв'язку з цим значно посилюється роль знань у галузі юриспруденції і, в свою чергу, представництва у цивільному процесі.

Це зумовлено, насамперед, конституційними гарантіями реалізації прав громадян на судовий захист, а також зобов'язаннями України перед міжнародними та європейськими установами щодо реалізації та захисту прав людини і громадянина.

Сучасний цивільний процес орієнтований на реалізацію принципу змагальності, що вимагає відповідної правової кваліфікації від осіб, які беруть участь у справі. Якщо у більшості пересічних громадян відсутні необхідні знання, то їм ст. 12 ЦПК гарантується правова допомога [2].

Інше правове значення представництва зумовлене тим, що є категорії осіб, які не здатні особисто брати участь у цивільному процесі, оскільки вони не володіють цивільною процесуальною дієздатністю. До цих осіб можна віднести малолітніх і по деяких правовідносинах неповнолітніх осіб, недієздатних і обмежено дієздатних осіб, юридичних осіб, які також потребують представництва своїх інтересів у цивільному процесі тощо [12, с. 159].

Правовими особливостями представника у цивільному процесі є завдання і мета участі останнього під час здійснення правосуддя у цивільних справах. Так, з одного боку, до основних завдань представника варто віднести надання правової допомоги з метою отримання позитивного правового результату

для особи, інтереси якої він представляє. З іншого боку, представник під час здійснення представницьких функцій вступає у правовідносини із судом, а також сприяє суду у здійсненні судочинства у повній відповідності до встановленої законодавством процедури та вимог законодавства. Так, представник вправі оскаржувати дії або бездіяльність суду, його рішення та ухвали, які не відповідають вимогам законодавства і на цій підставі досягається більш високий рівень правосуддя [13, с. 552].

Варто зазначити, що для певного кола осіб (обмежені у дієздатності, недієздатні, засуджені до позбавлення волі, юридичні особи та ін.) участь у цивільному процесі можлива лише через представника, що не лише підвищує рівень значення цього інституту, а й визначає єдину можливість здійснення правосуддя із забезпеченням прав та інтересів таких осіб.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 238 ЦК представник може бути уповноважений на вчинення лише тих правочинів, право на вчинення яких має особа, яку він представляє [14, с. 356].

Передбачене цією нормою (ч. 1 ст. 238 ЦК) правило засноване на відомому принципі про те, що не можна передати іншій особі більше прав, ніж маєш сам. Тому, за загальним правилом, представник не може бути уповноважений на вчинення правочинів, право на вчинення яких відсутнє в особі, яку він представляє [14, с. 356].

Нині, зважаючи на складність та постійний розвиток українського законодавства, протиріччя в правових нормах, численні колізії, що зустрічаються в них, далеко не кожен громадянин має змогу самостійно захищати свої порушені права.

Тому представництво інтересів в суді стає дедалі актуальнішою темою для обговорення, оскільки дуже важливим є розуміння самого інституту процесуального представництва (представництво в суді), вміння правильно обрати представника для належного захисту порушеного права, адже дії представника разом із тим, що створюють для довірителя права, також і породжують для останнього обов'язки, які в деяких випадках можуть бути небажаними.

Тобто дії представника, повноваження якого посвідчені належним чином, прирівнюються до дій самого довірителя і створюють для нього такі самі наслідки, як власні дії. З огляду на вищезазначене, важко переоцінити важливість доручення ведення цивільної або господарської справи кваліфікованому фахівцю-юристу, дії якого своїм наслідком будуть мати саме той результат, який є бажаним для особи, чий інтереси він представляє [15, с. 863].

Представництво інтересів у суді своєю метою має сприяння особі у здійсненні нею права на захист її прав, свобод та інтересів, більш повній та ефективній реалізації наданих їй процесуальних прав і виконанні покладених на неї процесуальних обов'язків.

Основними ознаками процесуального представництва є такі: представник завжди виступає від імені особи, яку представляє, та в її інтересах; представник є особою, яка бере участь у справі, і тому має відповідні процесуальні права та обов'язки, а також отримує право вчиняти усі процесуальні дії, що може вчиняти особа, яку він представляє, якщо вона не обмежить його повноваження; особа, яку представляють, все одно залишається особою, яка бере участь у справі, зі всіма своїми процесуальними правами та обов'язками, навіть у разі, коли вона не бере особистої участі у судовому засіданні і при вчиненні окремих процесуальних дій поза ним (таким чином, представнику не передаються права та обов'язки особи, яку він представляє, натомість він отримує такі самі процесуальні пра-

ва та обов'язки, якщо тільки його не буде у них обмежено); процесуальні дії представника породжують для довірителя правові наслідки, однак за умови, що представник діє у межах наданих йому довірителем повноважень [15, с. 864].

Цивільно-процесуальне законодавство встановлює, що представником у суді може бути: 1) адвокат. Адвокат не може працювати в суді, прокуратурі, державному нотаріаті, органах внутрішніх справ, служби безпеки, державного управління, а також займатися іншою діяльністю, визначеною у п. 1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції». Адвокатом не може бути особа, яка має судимість (ст. 7 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність») [16]; 2) інша особа, яка досягла вісімнадцяти років, має цивільну процесуальну дієздатність і належно посвідчені повноваження на здійснення представництва у суді [17, с. 17].

Основний закон України, зокрема ст.ст. 59 та 131-2, не врегулював детально інститут адвокатури. Конституція України передбачає, що адвокатура в Україні діє для надання професійної правничої допомоги – ст. 131-2 [18].

С. Сафулько вважає, що, без сумніву, конституційне призначення адвокатури значно вужче громадської потреби в ній, оскільки зобов'язує адвокатуру діяти лише в напрямі забезпечення права на захист від обвинувачення та правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах [18, с. 133].

Адвокатура у своєму розвитку пішла значно далі цих двох форм діяльності і нині активно забезпечує надання правової допомоги суспільству не лише у цих сферах, а й у значно ширшій аудиторії. Однак якщо ми констатуємо, що саме адвокатура існує та діє для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги, то, очевидно, що в одній нормі обмежувати його не варто [18, с. 134].

Таким чином, можна дійти висновку, що це твердження є досить вірним тому, що нині інститут адвокатури дійсно досить швидко розвивається, і обмежувати її певними рамками недержечно.

Література:

1. Кримінальний процесуальний кодекс. – С. ТОВ «ВВП Нотіс», 2017. – 328 с.
2. Цивільний процесуальний кодекс України. – Х.: Одісей, 2017. – 184 с.
3. Господарський процесуальний кодекс України. – С. ТОВ «ВВП Нотіс», 2014 – 80 с.
4. Конституція України: Науково-практичний коментар / [В.Б. Аверьянов, О.В. Батанов, Ю.В. Баулін та ін.]; Ред. кол. В.Я. Тацій, Ю.П. Битяк, Ю.М. Грошевой та ін. – Харків: Видавництво «Право». – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.
5. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Яременко проти України» від 12 червня 2008 р., яке набуло статусу остаточного 12 вересня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/19618>.
6. Кримінально-процесуальний кодекс (Затверджений законом від 28.12.1960 р. (1000-05) // ВВР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.
7. Попелюшко В.О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України: правові, теоретичні та прикладні проблеми : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.12.2009 / В.О. Попелюшко. – К., 2009. – 32 с.
8. Михайленко А.Р. Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан / А.Р. Михайленко. – К. : Юринком Интер, 1999. – 290 с.
9. Лубшев Ю.Ф. Адвокатура в России : учебник / Ю.Ф. Лубшев. – М. : Профобразование, 2001. – 676 с.
10. Стецовский Ю.И. Вопросы права несовершеннолетнего обвиняемого на защиту в стадии предварительного расследования [учеб. пособ.] / Ю.И. Стецовский. – Волгоград, 1979.

11. Михеєнко М.М. Кримінальний процес України : підручник / М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.П. Шибіко. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
12. Ярошенко І.С. Цивільне процесуальне право: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. / І.С. Ярошенко. – К.: КНЕУ, 2004. – 159 с.
13. Цивільне право України Підручник: У 2 т. / За ред. Борисова В.І. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т. 2. – 552 с.
14. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – С. 356.
15. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / [Д.В. Боброва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт та ін.]; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 864 с.
16. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 27. – Ст. 282.
17. Наливайко В.С., Таращук О.В. Поняття і значення правової допомоги в Україні / В.С. Наливайко, О.В. Таращук // Юриспруденція: теорія і практика. – 2009. – № 2 (52). – С. 17–23.
18. Конституція України. – С.: ТОВ «ВВП Нотіс», 2016. – 56 с.
19. Сафулько С.В. Українська адвокатура: в очікуванні вчорашнього дня / С.В. Сафулько // Право України. – 2010. – № 3. – С. 133–136.

Шаповал В. Д. Механізм реалізації права громадян на професійну юридичну допомогу

Анотація. В статті проаналізовані недоліки законодавчого закріплення механізму реалізації конституційного права громадян на професійну юридичну допомогу в Україні.

Ключевые слова: Конституція України, право громадян на професійну юридичну допомогу, кримінальний процес, господарський і громадянський процес.

Shapoval V. The mechanism of the realization of the citizens' right to professional legal assistance

Summary. The article analysis the disadvantages of the legislative framework for the implementation of the constitutional citizens right to professional legal assistance in Ukraine.

Key words: The Constitution of Ukraine, right of citizens to professional legal assistance, criminal proceedings, business and civil process.